

A kis világ, amelyben a nagy tartja próbáját Moritz Csáky: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*

„Ha régiségbúvár volnék, csak a régi dolgokat nézegetném. De hát én történész vagyok. S ezért az életet szeretem.” Marc Bloch beszámolója szerint Henri Pirenne egy stockholmi látogatás során ezzel magyarázta fiatal francia kollégájának, hogy miért az újonnan épült városháza érdekeli leginkább a város látványosságai közül. Elméleti-módszertani munkájában Bloch az anekdotát azon tételének alátámasztására hozta fel, miszerint „[a] jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik. De ugyanígy hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk.” Az Annales alapítója szerint „az élő megragadni, ez a történész fő képessége”, ennek megfelelően „a múltnak az a kutatója, akiből hiányzik az igény arra, hogy körülnézzen, és észrevegye az embereket, dolgokat, eseményeket, legfeljebb [...] a hasznos régiségbúvár nevet érdemli meg. S jobb teszi, ha lemond arról, hogy történésznek nevezzék.”¹

Ugyan Csáky Móric kevésbé szigorú, mint Bloch, mivel egymás mellé állítja „a történelem iránt táplált általános” érdeklődést és a „kérszéletű jelenben való tájékozódás” igényét mint a múlttal való foglalkozás motivációját,² számára is inkább utóbbi jelenti a történész mesterség valódi célját. Ezt bizonyítja a kiváló történész legújabb monumentális kötete, amelynek bevallott célja fogalmi keretet és összehasonlítási alapot nyújtani a globalizáció jelenségeinek és problémáinak megértéséhez egy régió tanulmányozása révén, amelyben olyan, differenciáltság, pluralitás és heterogenitás által meghatározott, konfliktusokkal terhelt kulturális folyamatok azonosíthatók be,

¹ Marc BLOCH, *A történész mestersége*, ford. BABARCZY Eszter – KOSÁRY Domokos – PATAKI Pál, Osiris, Budapest, 1996, 38–39.

² CSÁKY Móric, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*, ford. OROSZ Magdolna – PÁL Károly – ZALÁN Péter, Európa, Budapest, 1999, 5.

amelyek nagyban hasonlíthatók a globalizálódó világ jelenkori problémáihoz. Ez a régió a „cseppfolyós határok” által szegélyezett Közép-Európa, amely kisiklik szinte valamennyi definíciós kísérlet alól, egy adott történelmi pillanatban azonban valóságos politikai-földrajzi formát nyert a Habsburg Birodalom képében, amely éppen ezért Csáky vizsgálódásainak is központi tárgyát képezi. Ausztria ezáltal, felidézve Friedrich Hebbel versét, ismét azon „kis világként” válik a történész érdeklődésének tárgyává, „amelyben a nagy tartja próbáját”. Míg mintegy négy évtizede a modernitás problémája volt az, amely köré a kutatás, egészen pontosan „a századfordulás Bécs” kutatása szerveződött, Csáky víziójában a globalizáció az, amit a nagy világ a kicsiben, a Habsburgok birodalmában próbált el. A munka egyébiránt a bécsi modernitás történetéhez is releváns eredményekkel szolgál, Csáky ugyanis sokkal inkább a heterogén kulturális környezet stimuláló hatásával magyarázza a századfordulás Bécs rendkívüli teljesítményét és nem a politikától az esztétika felé történő hedonista elfordulással, mint Carl Emil Schorske.

A könyv a szerző korábbi, monográfiákban és tanulmányokban kifejtett nézeteinek szintézisét nyújtja, így több évtizedes kutatás és publikációs tevékenység áll mögötte. Csáky első jelentős munkáját, doktori értekezését a magyarországi kultúrharc történetéből írta,³ következő, már eszmetörténeti irányultságú és historiográfiai jelentőségű műve a magyar politikai gondolkodás történetének egy központi kérdését, a késő felvilágosodás és a reformkor közötti kapcsolatot tárgyalta.⁴ Csáky korántsem a „nemzet buta álmának” (Pulszky Ferenc) látta a periódust, hanem – a kontinuitás mellett téve hitet – megfogalmazta azt a jelentős, jóllehet többek által vitatott tételt, miszerint a korszakban egy lassú fejlődési folyamatot azonosíthatunk, melynek során az értelmiségiek által kidolgozott ideológia fokozatosan hódít tért, ezzel párhuzamosan pedig a rendi szabadság fogalmát a természetjog szabadságfogalma aknázza alá.⁵ A nyolcvanas évek közepétől Csáky érdeklődése egyre határozottabban a kultúrtörténeti jelenségek felé irányult.⁶ Ennek első monografikus betetőzése az 1996-ban kiadott, magyarul 1999-ben megjelent *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* című, *Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról* alcímű könyv.⁷ Ez a munka véleményem szerint Csáky legkiválóbb műve. Erényei közt meg kell említeni elegáns struktúráját, amely már önmagában képes közvetíteni a könyv fő üzenetét arról, hogy az operett milyen tökéletesen fejezi ki a heterogén régió sajátos kulturális összetételét és különböző társadalmi jelenségeit. Historiográfiai jelentősége mindenekelőtt abban keresendő, hogy képes volt összehangolni a századfordulás Bécs kutatásának angolszász és osztrák szemléletmódját. A Bécs 1900 divathullámot, a főként, de korántsem kizárólag

³ Moritz CSÁKY, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Böhlau, Graz–Wien–Köln, 1967.

⁴ Moritz CSÁKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981.

⁵ A tétellel kapcsolatos vitáról: MISKOLCZY Ambrus, *Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)*, Aetas 2005/1–2., 160–211.

⁶ Csákyról remek portrét és interjút készített az Aetas 1998-ban, itt megtalálható a történész addigi műveinek válogatott bibliográfiája is.

⁷ Lásd a 2. lábjegyzetet.

angolszász szerzők által jegyzett munkákat osztrák történészek ugyanis azért kritizálták, mivel azok a kultúra szűk fogalmával élve csak az úgynevezett „magaskultúrára” koncentráltak, és nem vették észre a mindennapi élettapasztalat számos elemét, a „kisember” világerzékelését, tehát azt, hogy mindez miként festett „alulnézetből”. Csáky képes volt kötetében a két szintet egyaránt vizsgálni és rámutatni azon határokra, ahol e kettő találkozott egymással.⁸ Emellett feltűnő, hogy míg a *Bécs 1900* angolszász szerzői, elsősorban többnemzetiségű összetétele okán, a birodalmat többnyire halálra ítélte, recsegő-ropogó tákolmányoknak vagy egy fekete-sárga zakóba és piros-fehér-zöld nadrágba öltözött bizarr musili alaknak ábrázolják, a gyermekkorát többnyelvű (magyar, német, szlovák) környezetben töltő Csáky korántsem riad meg e helyzet láttán, képes elképzelni a különféle nemzetiségek működőképes együttélését a plurális kultúrájú birodalomban. Végül pedig a könyv kapcsán megemlítendő a kultúrának az a magával ragadó mély ismerete és szeretete, amit leginkább még a bécsi századforduló egyik legjelesebb kutatója, Schorske munkáiban tapasztalhat az olvasó.

A *Das Gedächtnis Zentraleuropas* egy, az Aetasban megjelent interjú tanúsága szerint régóta tervben lévő könyv lehet.⁹ Egyenes folytatása az operetről írt munkának, valamint a 2010-ben megjelent *Das Gedächtnis der Städte* című monográfiának, amelyben Csáky főként Bécs példáján mutatta be a városi környezet kulturális pluralitását.¹⁰ A kötetben az operettkönyv több, néha nem teljesen kifejtett felvetését dolgozza ki, valamint a városokról szóló munka egyfajta „hátterét” világítja meg, azt a tágabb környezetet elemelve, amelyből kiemelkedtek e városok. Első ránézésére a *Das Gedächtnis Zentraleuropas* felépítése jóval elmarad az operettkönyv eleganciája mögött. A rövid szerzői előszót a mintegy 120 oldalas, tömör *Bevezetés* követi, amelyben Csáky olyan kultúratudományi fogalmakat, perspektívákat vezet elő, amelyek hasznosnak bizonyulhatnak Közép-Európa kutatása kapcsán. E módszertani és elméleti fejtegetéseket a könnyebb olvashatóság jegyében valóban érdemes volt elkülöníteni a kötet további részeitől. A módszertani megfontolásokat Csáky négy külön fejezetben egy-egy szerzőn demonstrálja (Franz Kafka, Hermann Bahr, Joseph Roth, Miroslav Krleža). Az ezeket követő két fejezet ismét tematikus: a hatodik a többnyelvűség, míg a hetedik az idegen megkonstruálásának problematikáját elemzi. A zárófejezet a kutatás tapasztalatainak jelenkori európai relevanciájára hívja fel a figyelmet.

A felépítés banalitása ugyanakkor csak látszólagos. A bevezetés elméleti fejtegetései és a későbbi demonstrációk közt állandó párbeszéd áll fenn, az egyes írásokkal foglalkozó részek pedig többször lépteket váltanak, és egy-egy általános problémát tárgyalnak. Az elméleti/módszertani tömb ilyen jellegű leválasztása a könyv további részétől az olvashatóság megkönnyítésén túl azt az üzenetet is közvetítheti, miszerint Csáky ezek számbavételével a jövőbeli kutatások kívánatos irányára szeretné felhívni a figyelmet, munkája ambíciója sokkal inkább problémafelvetések, kérdések megfogal-

⁸ Szívós Erika, *A másik Bécs = Uő., Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. Történelmi tanulmányok*, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2014, különösen: 203–204, 212–214.

⁹ „[F]oglalkozom azzal a gondolattal, hogy megírom a közép-európai térség modern kori összefoglaló kultúrtörténetét.” DEÁK Ágnes, *Európa kicsiben. Beszélgetés Csáky Mórival*, Aetas 1998/2–3, 238–242.

¹⁰ Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2010.

mazása, mintsem végleges válaszoké. A szerző valószínűleg egyetért François Furet azon meglátásával, miszerint egy jó történelmi kutatás valójában egy jól feltett kérdés.

Ha a könyv szerkezete így szemlélve teljesen értelmet is nyer, a reprezentativitás kérdése kapcsán a munka mindenképpen elmarad az operettkönyv mögött, annak fentebb méltatott bravúráját nem ismételi meg. Érdekes módon ezzel kapcsolatban Csáky ezúttal nem hozza működésbe lehengerlő elméleti fegyvertárát (a *mentális eszköztár* fogalma például talán segítséget adhatott volna), csupán annyit jegyez meg a rövid előszóban, hogy az irodalmi szövegek egy kor társadalmi tudatáról többet elárulnak, mint a diplomáciai akták (10.).

Érdemes kitérni a címben szereplő fogalomra, Csáky ugyanis jól megfontolt szándékkal választotta (a városokról szóló munkájából már ismert) *Zentraleuropa* elnevezést az elhíresültebb *Mitteleuropa* helyett. Ennek oka, hogy utóbbinak súlyos ideológiai implikációi vannak és egy német kultúr imperialista gondolatra utal. A *Zentraleuropa* fogalma ezzel szemben nem hordoz ilyen terhes örökséget, így alkalmas az egymás mellett élő plurális kultúrák megragadására. Talán nem érdemtelen ezen a ponton rámutatni arra, hogy a Monarchia korában a régióról vallott elképzelésekben beazonosítható a Csáky által e két fogalmon keresztül megragadott különbség. A történész Franz Krones az 1870-es években kiadott birodalomtörténeti szintézisében hitet tett amellett, hogy sokszínű népe művelődéstörténetének tanulmányozása szükséges az osztrák állam megértéséhez, emellett pedig élesen elítélte az Ausztriát német államnak tekintő meglátást és a birodalom történetében megmutatókozó németesítő tendenciákat.¹¹ Az elsősorban irodalmár, de (megannyi tevékenysége mellett) történetírással is foglalkozó Richard von Kralik ezzel szemben úgy látta, hogy a germanizáló törekvések nem elítélendők, hiszen ezeket nem is a hatalom kényszerítő ereje rendeli el, hanem természetes kulturális folyamat diktálja: a „páratlan” német kultúra felsőbbrendűségéből következnek.¹² Meglátásom szerint itt egyértelműen *Zentraleuropa* és *Mitteleuropa* rivalizálásának lehetünk tanúi, ami csak erősíti Csáky fogalomválasztásának relevanciáját.

Zentraleuropa definiálásakor Csáky azon írókkal ért egyet, akik a régió meghatározhatatlanságát hangsúlyozzák (Kundera, Kiš), ugyanakkor természetesen a szerző nem elégszik meg a leírhatatlanság megállapításával. Közép-Európát kapcsolati térként (*relationer Raum*) definiálja, szakítást hirdet a hagyományos térképi ábrázolással, hiszen ezek politikai hatalmi viszonyokat és igényeket vizualizálnak. Közép-Európa zárt térként való ábrázolása, amit az esszencialista felfogások ajánlanak, a társadalom- és kultúratudományi vizsgálatok számára nem releváns. Ezen ábrázolásmóddal szemben Csáky azokhoz a gondolkodókhöz (mindenekelőtt Georg Simmel, Michel de Certeau, Henri Lefebvre és Jurij M. Lotman) fordul, akik a teret nem úgy ragadták meg, mint egy világosan körbehatárolható egységet, hanem performatív módon létrehozott, dinamikus folyamatként: a tér társadalmi cselekvések és szimbolikus kódok együttese, amelyet társadalmi-„pszichológiai” interakciók konstruálnak. E kapcsolati térként felfogott régió valóságos territoriális formát is felvett a többnemzetiségű

¹¹ Franz KRONES, *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte*, I–IV., Grieben, Berlin, 1879.

¹² Richard KRALIK, *Österreichische Geschichte*, Adolf Holzhausen, Wien, 1913.

Habsburg Birodalom képében, amelyet következőképpen Közép-Európa történelmi-politikai konkretizálódásának tekinthetünk, minthogy különböző népek, kultúrák, nyelvek, vallások és társadalmi csoportok szoros együttélését jelentette.

Rátérve a munka további részére, a bemutatás során célravezetőbbnek tartom, ha nem lineárisan haladok, hanem elsősorban az elméleti bevezetőben felvezetett fogalmak mentén, és ezek kapcsán vonom be a későbbi demonstráció egy-egy megállapítását. Ez alól kivételt jelent, gazdag implikációi okán, a soknyelvűséget tárgyaló hatodik fejezet, amelyre külön is kitérek. A Habsburg Birodalom iránt érdeklődő emberként elsősorban Csáky azon eredményeire koncentrálok, amelyek e terület kutatásához járulnak hozzá – ez sok mindent érint, hiszen, mint arra fentebb kitértem, a birodalomra Csáky *Zentraleuropa* történelmi-politikai konkretizálódásaként tekint. A szerző megállapításait, valamint elméleti-módszertani megfontolásait érdemesnek tartom továbbá oly módon bemutatni, hogy egyben össze is vetem a közelmúlt Habsburg Birodalommal foglalkozó legizgalmasabb történelmi irányzatával, amelyet az amerikai Pieter M. Judson nevével szokás jelölni – ez 2016 óta már azért is indokolt, mert az irányzat legfontosabb eredményeit Judson ekkor foglalta grandiózus szintézisbe.¹³ Ezen összevetés eredményeként azt fogjuk látni, hogy jobbra látszólagos, néhol azonban valóságos ellentét feszül a birodalom kutatásának e két fontos egyénisége közt.

Érdemes e bemutatást az *identitás* fogalmának vizsgálatával kezdeni. Bár a fogalom kétségtelenül központi helyet foglal el Csáky monográfiájában, a szerző korántsem áldoz rá akkora figyelmet, mint a *kultúra*, a *határ* vagy a *tér* fogalmaira. Pedig a terminus méltó lenne a kimagasló elméleti felkészültséggel rendelkező kutató figyelmére, mind központi jelentősége, mind a közelmúlt vitái miatt. Mindemellett olyan fogalomról van szó, amely a közéletben is nagy népszerűségnek örvend, Csáky pedig szemmel láthatólag fontosnak tartja a hétköznapi észleletből, valamint a politikai szférából származó benyomásaink árnyalását az ilyen típusú fogalmak kapcsán. Éppen az identitás túlbujánzó használata volt az, amiért olyan jeles kutatók, mint Rogers Brubaker szakítást hirdettek a fogalommal. Frederick Cooperral írt közös tanulmányában Brubaker egyebek mellett arra mutatott rá, hogy az identitás fogalma egyfelől túlzottan statikus, másrészt pedig túl sok belső ellentmondást rejt magában ahhoz, hogy valóban hasznos analitikus fogalomnak bizonyuljon.¹⁴ Judson, aki nemigen nyújt olvasóinak tiszta, explicit elméleti reflexiót, minden jel szerint egyetért a Brubaker által megfogalmazottakkal. Legtöbbször arra mutat rá, hogy az identitás nem szilárd valami, hanem szituációhoz kötött, folyamatosan mozgásban van, ezért sokkal inkább identifikációs folyamatokat kell vizsgálni, mintsem identitásokat. Így például többnyire *self-identification*ről beszél identitás helyett.¹⁵ Csáky idézi Brubakert, de nem az iden-

¹³ Pieter M. JUDSON, *The Habsburg Empire. A New History*, Harvard University, Cambridge (MA) – London, 2016.

¹⁴ ROGERS BRUBAKER – FREDERICK COOPER, *Beyond Identity, Theory and Society* 29. (2000/1.), 1–47.

¹⁵ Vö. például Pieter M. JUDSON, *Introduction. Constructing Nationalities in East-Central Europe = Constructing Nationalities in East-Central Europe*, szerk. Pieter M. JUDSON – MARSHA L. ROZENBLIT, Berghahn Books, New York – Oxford, 2005, 1–18. (Judson egy Ljubljánban tartott előadásában rendhagyó módon elméleti síkon is reflektált az identitás fogalmának problémáira. Ez az előadás elérhető a YouTube-on.)

titás fogalmának hadat üzenő tanulmányt. A terminust a szerző gyakran használja a munkában, legtöbbször arra mutatva rá, hogy Közép-Európával kapcsolatban *hibrid* identitásokról kell beszélnünk, amit a kor olyan alakjain demonstrál, mint például Gustav Mahler, akinél permanens válságot okozott többretegű identitásának (csehországi német, osztrák, zsidó) összehangolása (145.). Judson imént hivatkozott ljubljanai előadásában a *hibrid identitás* terminust arra irányuló meddő kísérletnek értékelte, hogy átlépjük az identitás fogalmának alapvető korlátait, melyek megakadályozzák, hogy segítségével képesek legyünk az identifikációs folyamatok széles skáláját leírni. Csáky mindazonáltal maga is úgy látja, hogy az identitás multipoláris jelenség, folyton alakulóban, változóban van az élethelyzet, a tapasztalatok, valamint e tapasztalatok interiorizálásának függvényében (330.). Mégsem cseréli le a fogalmat olyan terminusra, amely e folyamatiságot sokkal hatásosabban lenne képes megragadni. Ezzel Csáky azok táborát erősíti (és ez nyilvánvalóan komoly fegyvertény számukra), akik nem azonosulnak Brubaker álláspontjával és az identitás fogalmát továbbra is hasznosnak gondolják, de felhívják a figyelmet a reflektált fogalomhasználat fontosságára.¹⁶

A *kultúra* központi jelentőségű fogalom Csáky számára, és Judson idézett szintézisének legeredetibb fejezete is épp e fogalom köré szerveződik (*Culture Wars and Wars for Culture*). Ebben Judson azt mutatja be, hogy a különböző aktivisták a Monarchia társadalmának valamennyi szintjén miként hivatkoztak egyre határozottabban a kultúra fogalmára a birodalommal kapcsolatos víziók megfogalmazása, valamint politikai és társadalmi mozgalmak szervezése alkalmával annak érdekében, hogy kiéleítsék a szembenállást ellenfeleikkel. E „kulturákat” (melyek közül a nemzeti a legfontosabb, de korántsem az egyetlen) az aktivisták szemléletében áthidalhatatlan ellentétek választották el egymástól, aminek a mindennapi, lokális tapasztalat azonban rendre ellentmondott.¹⁷ A kultúra tehát azon fogalmak közé tartozik, amelyek használatával különösen körültekintőnek kell lennünk, nehogy a korabeli aktivisták vízióját vegyük át a történeti reflexió során – abba a hibába esve, amibe Judson meglátása szerint rengeteg, általa kissé túlzóan „nacionalistának” nevezett historikus esett.¹⁸ Csáky természetesen nem követi el ezt a hibát. A kultúrát dinamikus, hibrid, többértelmű és komplex kommunikációs térként fogja fel. Elgondolása szerint a kultúra jelek összessége, amelyek segítségével az ember megérteti magát, és a nyelv csak egyike a jelrendszereknek. Csáky ennek fogalmi megragadásához Lotman *szemioszféra*-elméletét hívja segítségül, amely egy olyan absztrakt, de mégis valóságos térre utal, amelynek lényege a heterogenitás, a különböző jelek e téren belül konkurálnak, és dinamikus interakcióba lépnek egymással, egymáshoz való viszonyuk a teljes lefordíthatóságtól a lefordíthatatlanságig terjedhet (45–46.). A Közép-Európában megvalósuló hibrid kulturális konfigurációk

¹⁶ Például: Rawi ABDELAL – Yoshiko M. HERRERA – Alastair Iain JOHNSTON – Rose McDERMOTT, *Identity as a Variable = Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*, szerk. UőK, Cambridge University, Cambridge, 2009, 17–32.

¹⁷ JUDSON, *The Habsburg Empire*, különösen 269–275.

¹⁸ E minősítést, amellyel Jeremy King és Tara Zahra is gyakran él, élesen kritizálta mások mellett Gerald Stourzh. Gerald STOURZH, *The Ethnicizing of Politics and 'National Indifference' in Late Imperial Austria* = Uő., *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1900–2010*, Böhlau, Köln–Graz–Wien, 2011, 283–323.

egyik eklatáns példája a bécsi zenei világ. A gyakorlatorientált, a kultúrát jelek összességének felfogó szemlélet rációfól a nemzeti kultúra fogalma által implikált, önmagában zárt, homogenizáló, esszencialista kultúrafelfogás érvényességére (57–58.), tehát az olyan típusú kultúrafogalomra, amelyre Judson aktivistái hivatkoztak.

A lotmani szemioszféra és így Csáky kultúrafogalmának is központi eleme a *határ*. Ismét olyan fogalomhoz értünk, ami Judson számára is jelentőséggel bír. Egyik legizgalmasabb monográfiájában a történész éppen a nyelvhatár fogalmának dekonstrukcióját végezte el: rámutatott arra, hogy a kevert nyelvű területek „nyelvhatárként” való szemlélete lehetőséget adott a nemzeti aktivistáknak e régiók komplex realitásának leegyszerűsítésére a határ politikai, konfliktusos viszonyt implikáló fogalma által. Nem annyira valós térről van szó, hanem sokkal inkább az aktivisták azon igyekezetének eredményéről, hogy gondolkodásukban elhelyezzék a kevert nyelvű régiókat, ami csak a nyelvhatáron egymásnak feszülő, hegemoniára törekvő nemzetek képében nyerhetett értelmet számukra.¹⁹ Ezúttal is egy olyan fogalommal van dolgunk, amelynek történeti használata akár a nemzeti aktivisták világképe átvételének veszélyét is magában hordozhatja. Csákyknál azonban ezúttal sem erről van szó. A határt a szerző Lotman elméletének megfelelően olyan zónának látja, ahol a jelfolyamatok tömörülnek. A határ egyrészt elválaszt, mivel itt a különböző jelek, szimbólumok, kódok, vagy éppen emberek és társadalmi csoportok találkoznak, szembekerülnek egymással és önmagukat a másiktól való különbözőség által határozzák meg. A nemzeti ideológiák számára a határ csakis ilyen értelemben létezett: szükségszerűen a konfliktus zónája volt, ahol a lefordíthatóság sem nem lehetséges, sem nem kívánatos. Holott a határ össze is köt, amennyiben kommunikációt, interakciót tesz lehetővé a felek közt – ily módon a kontaktus zónájaként funkcionálhat, ahol keresztezések, átültetések, fordítások valósulhatnak meg. A kultúrának és a határnak ez a fajta felfogása nem azt jelenti, hogy Csáky idealizált képest fest a Monarchia életéről. A konkuráló, ellentmondásos, egymást átfedő kommunikációs terek (kultúrák) nemcsak a kreativitást inspirálják, hanem elbizonytalanodáshoz, válsághoz és konfliktushoz vezetnek – ezek a közép-európai régió fontos jellemzői. Csáky elemzésében kimutatja, hogy miként jelentette meg ezt a helyzetet és a birodalom általános legitimitációs deficitjét Franz Kafka egy 1917-es novellájában, amelyben Kína szolgál a Monarchia ironikus allegóriájaként, ahol a falat építő népesség belső elbizonytalanodása nagyobb veszélyt jelent, mint a külső ellenség.

Csáky szerkesztőként, tudományszervezőként és persze szerzőként az elmúlt években élen járt abban, hogy a kurrens elméleti-módszertani irányzatokat a régió történetére alkalmazza. Így születtek gyűjteményes kötetek (egyebek mellett) az *emlékezhely*, a *térbeli fordulat* (*spatial turn*) és a *posztkolonializmus* alkalmazhatóságának lehetőségeiről. Utóbbi jelen kötetben is meghatározó kategóriaként lép elő, elsősorban Joseph Roth *Das Falsche Gewicht* című művének elemzése kapcsán. A posztkolonialista diskurzus alkalmazhatóságával kapcsolatban több kutató, köztük Pieter M. Judson is ag-

¹⁹ Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Harvard University, Cambridge (MA) – London, 2006.

godalmának adott hangot. Meglátásuk szerint ez a mindenkori nacionalista aktivisták narratíváját igazolná vissza.²⁰ Olyan fogalmakat emelne be ezáltal a legitim tudományos nyelvbe a kutató, amelyet a korszak aktivistái használtak nemzeteik és a birodalom viszonyának manipulatív leírására. Talán elég a magyar függetlenségi példájára utalni, akik Magyarország gyarmattá tételére panaszkodtak, emellett pedig a múltbéli „gyarmati” státusz Lengyelországban és Ukrajnában a Csáky által más kontextusban metsző kritikai elemzés alá vett nemzeti áldozatmítoszok szerves részét képezi. Voltaképpen azzal a problémával szembesülünk, amire Reinhart Koselleck mutatott rá az aszimmetrikus ellenfogalmakról szóló remek tanulmányában: komoly veszélyt hordoz magában ugyanazon ellenfogalmak alapján megismerni a történelmi folyamatokat, mint ahogyan az érintettek tapasztalták és értelmezték a világot, mert a szigorú dualításokat az egyes csoportok politikai hatásosságuk miatt alkotják meg. A vizsgált ellentétes viszonyokat egy történelmi kutatásban nem szabad hasonlóképpen dualításban szemlélni és ezáltal végérvényessé tenni.²¹

Csáky mindazonáltal az alapos elméleti reflexió révén elkerüli e hibát. A posztkolonialista teoretikusoktól elsősorban Homi K. Bhabha „harmadik tér”-elméletét veszi át a határon zajló folyamatok teljesebb megragadására. Ez alatt Bhabha egy olyan határterületet értett, amelyben mobilitásra, migrációra kerül sor, és amely ezáltal állandó mozgásban van. Ebben a térben zajlik a kulturális kódok és tradíciók találkozása, melynek során kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra. E harmadik tér nemcsak kultúrtörténelmi absztrakció, hanem konkrétan be is azonosítható a Monarchia korában. Az ilyen terek hibrid identitást hoznak létre, amelyet Csáky az író Scipio Slataper vagy a már említett Gustav Mahler példáján érzékeltet. E harmadik tér fogalma ismételtelen megkérdőjelezi az autentikus és homogén nemzeti kultúra vízióját, így egyáltalán nem váltja be a Judson által jószolt veszélyeket, sőt, bizonyos értelemben hasonló képet fest a határon zajló folyamatokról, mint amit az amerikai történész mutatott ki empirikus kutatásai alapján.

Mindazonáltal a posztkolonialista terminológia átvételét magam sem látom egyértelműen sikeresnek. Már több kutató is felhívta a figyelmet arra, hogy a gyarmati viszonyok metaforáinak és fogalmainak alkalmazása európai viszonyokra túlságosan leegyszerűsítő: tettesekre és áldozatokra osztja a világot, miközben jelentős árnyalatok sikkadnak el. Hogy szerény kutatási területemről, a múltértelmezés problematikájából hozott példával éljek, ami Csáky munkájában is fontos terület: Krijn Thijs a mesternarratíva metaforáját elemezve figyelmeztette olvasóit, hogy ennek „mester–rabszolga” értelmezése, miszerint a mesternarratívák elnyomják a rabszolgák történeteit (slave stories), jóllehet jogosan merül fel bizonyos gyarmati kontextusban, inadekvát az európai folyamatok elemzésére. A „mester–rabszolga” értelmezés helyett a mesternarratíva *master-copy* interpretációját javasolja, amely egy olyan modellértékű mester-

²⁰ Jan SURMAN, *Postkolonialismus = Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*, szerk. Johannes FEICHTINGER – Heidemarie UHL, Böhlau, Wien–Köln–Wiemar, 2016, 181–187.

²¹ Vö. Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus fogalmak történelmi-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton = ÜÖ., *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, Atlantisz, Budapest, 2003, 241–298.

narratívát implikál, amely a múlt egy domináns verzióját nyújtja annak strukturálása és a múltnak tulajdonított jelentés vonatkozásában.²² A birodalmi központból származó történelemértelmezések kapcsán érdekesebb mindennek szellemében az *adaptáció* és a *reziliencia* fogalmai mentén gondolkodni. E manapság kurrens társadalomtudományi fogalmak egyébiránt a birodalom történetének különböző területein is alkalmazhatónak tűnnek, s némileg hiányoltam őket Csáky hosszú módszertani bevezetéséből. Az adaptációra a történelemtudomány terén érdekes példát láthatunk Václáv Vladioj Tomek esetében. A Károly Egyetemen oktató történész egyik birodalomtörténeti munkájára érezhető hatást gyakorolt Leo Thun államtitkára, Joseph Alexander Helfert, aki identitásteremtő, Nagy-Ausztria eszméjét a történelembe visszavetítő narratíva megalkotását várta el a történészekről. Tomek első ránézésre Helfert eszméjét közvetítette, ugyanakkor ezt kissé, de érezhetően átformálta cseh-szláv nemzeti szimpátiájának megfelelően. Munkájában Habsburg Rudolf Ottokár feletti győzelme nem Ausztria megalapításának egyik nagy momentumát, hanem éppen az efelé vezető útról való letérést jelentette, a cseh király ugyanis elsőként alkotott meg egy Ausztriához fogható birodalmat, amely veresége miatt véglegesen csak 1526-ban alakulhatott meg.²³ Látható, hogy itt nem a gyarmatosító által a gyarmatosítottra kényszerített múltértelmezéssel van dolgunk, hanem a központból származó irányelvek olyan kreatív adaptálásával, amely figyelembe veszi a lokális sajátosságokat.

Az adaptáció mellett hasznosnak tűnik az André Burguière által bevezetett *emlékezeti paktum* fogalma is, ami szintén képes a divergáló múltértelmezések árnyalt viszonyrendszerének megragadására. Burguière Pierre Nora *emlékezethely* fogalmának kritikája gyanánt alkotta meg az *emlékezeti paktum* terminust. Nora koncepciójában azt nehezményezte, hogy a nemzeti emlékezet minden egyes eleme megtalálja a helyét egy olyan értelmezési kereten belül, amelyben már békésen megférnek egymással. Ezt Burguière pusztá leltárkészítésnek minősítette, és helyette az emlékezeti paktum létrehozásának vizsgálatát javasolta. Azon folyamatát, melynek során egy nemzet (ami természetesen tovább gondolható birodalmi szintre) létrehozza kollektív emlékezetét. Az emlékezeti paktum az a narratíva, amely mindennek értelmet ad, és „kialkudása” folyamatában felejtésre, tagadásra, cezúrára, szakításra kerül sor.²⁴ A francia történész gondolatait azért is tartottam célravezetőnek idézni, mert bírálata nagyban hasonlít azon kifogásokra, amelyeket Csáky Móric emelt az emlékezethely *bizonyos* értelmezése ellen: Csáky meglátása szerint hibás úgy látni az emlékezethelyeket, mint pusztá raktárt, amelyben az elmúlt dolgok egyértelműen jelennek meg, mivel az emlékezethely valójában megváltoztatja az emléket a társadalmi-történelmi körülményeknek megfelelően.

²² Krijn THUJS, *The Metaphor of the Master. 'Narrative Hierarchy' in National Historical Cultures of Europe = The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, szerk. Stefan BERGER – Chris LORENZ, Palgrave Macmillan, New York, 2008, 60–74.

²³ Václáv Vladioj TOMEK, *Handbuch der österreichischen Geschichte*, Tempsky, Prag, 1858.

²⁴ André BURGUIÈRE, *Nemzeti örökség, emlékezet és történelem = Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*, szerk. ERDŐSI Péter – KLEMENT Judit, Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék, Budapest, 2015, 145–166.

Mint azt fentebb említettem, a nyelvkérdésről szóló hatodik fejezetre külön is kitérek jelentős implikációi miatt. A Habsburg Birodalom kiváló kutatója, Gerald Stourzh egyik hosszú tanulmányában²⁵ alapos kritikának vetette alá a Pieter M. Judson (és olyan, hasonló történelemszemléletet valló kutatók, mint Tara Zahra vagy Jeremy King) által használt *national indifference* (nemzeti közömbösség) fogalmat. Azt elismerte, hogy a nemzeti közömbösség bizonyos formái valóban egyértelműen beazonosíthatók, ennek kimutatásánál fontosabbnak ítélte azonban a birodalom összetett nyelvi viszonyainak elemzését. Nemzeti közömbösség ugyanis könnyen létezhet – érvelt Stourzh –, *nyelvi közömbösség* azonban semmi esetre sem. Csáky elemzésében Robert W. Evans tételéből indul ki, aki szerint a nyelvkérdés jelentette a Habsburg Birodalom legfontosabb problémáját, és bukásáért is lényegében sokkal inkább ez okolható, mintsem a politikai véleménykülönbségek. Éppen ezért nem a nemzeti konfliktusok politikai aspektusaival kell foglalkozni, hanem a nyelv társadalomtörténetével. Csáky a nyelvhasználattal kapcsolatban a birodalom számára végzetesnek bizonyuló hármas összetételű folyamatra mutat rá. A többnyelvűség a régióban szabálynak és egyáltalán nem kivételnek tekinthető (amit Csáky Arthur Koestler példájával érzékeltet), és ez nem csak több nyelv ismeretét jelentette, hanem a nyelvek által reprezentált társadalmi csoportokkal és kultúrákkal való azonosulást is magába foglalhatta. A népszámlálások azonban 1880-tól előírták, hogy mindenki csak egy nyelvet adjon meg használati nyelvként (*Umgangssprache*), ami igen távol állt a valós társadalmi gyakorlattól. Kezére játszott azonban a nemzeti ideológusoknak, akik a nemzeti hovatartozás kritériumaként azonosították a nyelvet. A nemzetiségi politikai csatározások mélyén így a nyelvkérdés búvik meg. Ha mindezt összevetjük Judson értékelésével, szembetűnik, hogy az amerikai történész valóban túlságosan előtérbe tolja a nemzeti kérdést a nyelv problémájának a rovására: nagy szintézisében úgy értékeli az *Umgangssprache* kritériumát, hogy az, mivel nem a nemzetiségre kérdezett, éppen megnehezítette a nemzeti aktivisták azon törekvését, hogy elterjesszék azt a nézetüket a lakosság körében, miszerint a világot egymással rivalizáló nemzetek alkotják, és mindenki szükségszerűen e nemzetek valamelyikéhez tartozik.²⁶

Hogy a nemzeti ideológusok miért találtak rá épp a nyelvre mint a nemzeti hovatartozás kritériumára, azt Csáky ismételten a szemioszféra fogalmának segítségével magyarázza. A közép-európai szemioszférában csak látszat, hogy homogén kommunikációs terek vannak elszigetelten egymás mellett – valójában rengeteg kontaktzóna létezik köztük, a kulturális terek egymással való érintkezése keveredésekhez és hasonlóságokhoz vezet, amelyek leginkább a mindennapi életben mutatkoznak meg. Lényegében csak a konkrét, beszélt nyelv rendelkezik világos differenciálást lehetővé tevő ismertetőjegyekkel, így érthető módon tett szert szimbolikus erőre a nemzetépítések kontextusában. Mindez azt is megvilágítja, hogy egy-egy praktikus, nyelvhasználatra vonatkozó intézkedés miért duzzadt politikai káosszá, mint az a Badeni-rendeletek esetén történt. A fenitek fényében nem meglepő módon Csáky tagadja

²⁵ STOURZH, I. m., 303–306.

²⁶ JUDSON, *The Habsburg Empire*, 310.

a nemzet és nyelv közötti egyenes azonosítást, erre egyebek mellett a többnemzetiségű Magyarországon a 19. század elején még általános hungarus-tudatot hozta példának, ami lehetővé tette, hogy a lakosok elsősorban a magyar államhoz kötődjenek és csak másodsorban nyelvi-etnikai közösségükhöz.

A kötet bemutatásának végéhez érve e recenzió nyitógondolatához kell visszanyúlnunk: Csáky Móric vizsgálódásait a jelen viszonyai közt való szemlélődés, a jelen problémái iránti nagyfokú érzékenység vezeti, ami azonban nem a történelem instrumentalizálását jelenti, hanem a múlt olyan problémagócainak feltárását és szellemdús elemzését, amelyek korunk dilemmáival strukturális hasonlóságot mutatnak, így e dilemmák elgondolására tanítanak. Csáky tehát Marc Bloch-i értelemben vett igazi történész. Könyvének utolsó fejezetében explicit módon is megfogalmazza véleményét a jelen legfontosabb európai dilemmáiról. Ezek közül egyre, a közös európai múltértelmezés kérdésére térnek még ki röviden. Ezzel kapcsolatban Csáky elutasítja azt az ambíciót, melynek megfelelően közös európai emlékezetet kell kialakítani, amelyben ugyanazon történelmi eseményről egységes kép él például a franciákban, a lengyelekben és a németekben. Ehelyett azt kellene elismerniük az európaiaknak, hogy a szomszédok emlékezete éppoly legitim, mint a sajátjuk. A fentebb említett *emlékezeti paktum* szókészletére lefordítva ezt úgy lehetne megfogalmazni, hogy az európai emlékezeti paktumot nem úgy kell elképzelni, mint egy erőltetett szerződést az egyes történelmi események közös értelmezéséről, amelyben a felek hosszas kínlódás után végül fáradtságtól elcsigázva kötnek a túrérszélárnyékot messze túllépő kompromisszumokat, ami oda vezet, hogy a végső eredményt már senki nem érzi igazán magáénak. Ehelyett e paktumnak gondolkodásmódunk mélyebb rétegeit kell érintenie, és a mindenáron homogenizálásra, egységesítésre való törekvés reflexét kell felváltania a sokrétű tapasztalatok elfogadására irányuló törekvéssel.

(Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2019.)